

Noile identități ale filmului documentar

Cosmin Leonard NICOLESCU*

Abstract: *The accelerated evolution of communication media has inevitably included the documentary, as a hybrid between cinematographic art and the New Media, which has managed to adapt to the new reality on the fly, albeit at the cost of losing some of the functions and principles that so clearly defined it in relation to the artificial exposure of artistic movies. Documentary has inspired many artistic trends and is considered the most spontaneous form of Cinema, even in the face of the identity crisis that is slowly but surely transforming it into an improvised multimedia product. Although it strives for the greatest possible objectivity, arguing absolutely everything it says or shows imagistically, the doc-maker of the last decade has had to constantly adapt, resorting to docudrama-like artifice or massive coverage of characters and events with tabloid substrate. But what are the new identities of the documentary that guide it to maintain its distinctiveness in this media explosion?*

Keywords: *Interactive documentary, Video-journalism, Trans-media, Cine-verité, Web-documentary, VR documentary, AR documentary, Second Life*

Cercetările actuale se concentrează pe modul în care documentarul reușește să se alinieze demersurilor mediatice specifice Erei digitale, deși păstrează o conexiune permanentă cu funcțiile și principiile cinematografului clasice, consacrate la începutul secolului al XX-lea. Noile tehnologii au capacitatea de a oferi un uriaș potențial pentru cineaștii aflați în căutarea unor noi forme de exprimare, astfel că, în ultimii ani, au fost identificate noi

* Doctorand, SNSPA București

identități, cele mai importante fiind: **documentar interactiv**, **web-documentar**, **Video Journalism**, **bancă de imagini**, **trans-media**, **documentar non-linear** sau **Backpack Journalism** (Ocak, 2012).

Interactivitatea: condiția esențială și suficientă

Digitalizarea oferă aceleași posibilități nelimitate de exprimare, fără nicio intervenție din partea realizatorului, care ar putea afecta credibilitatea documentarului. Aceste noi forme ale documentarului rezidă nu numai din exploatarea la maximum a resurselor de ordin tehnic oferite de internet și de softurile de editare, ci și datorită capacității sale de a conserva principiile și funcțiile tradiționale și de a se menține, astfel, ca o componentă activă a vieții cotidiene. Avem de-a face, în primă instanță, cu o adevărată revoluție structurală și identitară, prin dezvoltarea **filmului documentar interactiv**, în care documentaristul nu mai este considerat un autor individual, care să canalizeze toate informațiile pe baza cărora să-și conceapă proiectul cinematografic. Cum el se confruntă, de cele mai multe ori, cu spații goale în narațiune, care trebuie completate prin interviuri sau elemente audiovizuale care să mențină linia de credibilitate, rolul său a fost preluat, treptat, de colectivitate (Cao, 2023, p. 78). Cum funcționează acest nou sistem? Practic, autorul inițial pune la punct, pe internet, o bază de date concentrată, în principal, pe componentele multimedia legate de un anumit subiect. Nu mai avem de-a face, însă, cu o narațiune filmică, ci cu publicarea, într-o interdependență logică, a elementelor audiovizuale care au legătură cu expunerea. Cei care au acces la această postare pot contribui, la rândul lor, cu propriile filmări, fotografiile sau comentarii, devenind, automat, co-autori ai proiectului. Astfel, proiectul devine unul colectiv și oferă un număr superior de elemente decât ar fi reușit orice profesionist, cu atât mai mult cu cât documentarul interactiv rezultă acoperă subiectul din unghiuri practic nelimitate.

Complementar definiției inițiale referitoare la interactivitate, suntem, de asemenea, martorii introducerii termenului de **Web Documentary**, acesta fiind constituit din două elemente; pe de o parte avem elementele proprii comunicării prin internet, iar pe de altă parte platformele de streaming video, ca exponente de bază ale Noilor Media.

O dată cu dezvoltarea internetului și a noilor media în China, website-uri video proeminente precum Youku, iQiyi, Tencent sau Bilibili au pus la punct canale dedicate documentarului și echipelor de producători dedicate producției de documentar. Aceasta a condus la o disipare graduală a monopolului stațiilor TV în platforme dedicate documentarului. Mulți documentariști creativi și

inovativi au găsit o platformă pe internet în care să își prezinte producțiile. (Du, 2023, p. 35-36).

Același studiu identifică și o apetență crescândă a publicului tânăr asupra documentarului, ceea ce pune noi baze în producția de gen. Dacă, pe parcursul secolului trecut, documentarele au avut de suferit din punct de vedere al popularității, recunoscute în primul rând ca o formă minoră de cultură și fiind rezervate unor spectatori cu o pregătire intelectuală peste medie și o vârstă care depășea 40 de ani, mediul online, cu precădere Social Media, a schimbat dramatic această situație. Audiențele în rândul tinerilor au explodat, mai ales după ce realizatorii au început să țină cont de anumite condiții care să ducă la eliminarea conceptului de nișă atribuit documentarului. Accentul se pune, acum, pe o serie de cerințe noi, care să eficientizeze actul comunicațional și să transforme documentarul într-un gen cu audiență considerabilă, cu totul eliberat de canoanele convenționale sub care a funcționat timp de peste un secol. Între acestea, sunt relevante **concizia și claritatea informațiilor vizuale și auditive, prezentarea subiectului în primele două minute, pentru captarea atenției, dinamismul montajului, ritmul muzical susținut și durata de maxim 12 minute** a întregului material montat.

Raportarea permanentă la tradițional, dar în formule inovative

Documentarul reușește să translateze majoritatea funcțiilor sale tradiționale, consacrate și dezvoltate în era analogică, încercând, în același timp, să conserve valențele care i-au consfințit dualitatea de artă cinematografică și componentă mass-media. El integrează destul de eficient noile tehnologii, exploatând la maxim formele inovative de exprimare, dar reușește să mențină, în același timp, o legătură stabilă cu două concepte atât de uzitate în perioada anilor 1950-1980 și folosite, în ultimii ani, mai ales în cadrul documentarului de festival: **Cinema Verité** și **Real Cinema**. Diferența dintre aceste două stiluri constă în faptul că, deși ambele abordări folosesc camere de filmat ușoare și lesne de manipulat, realizatorul trebuie să aleagă dacă se rezumă la a fi un simplu observator, neintervenind în niciun fel, așa cum se întâmplă în cazul Direct Cinema, sau dacă se inoculează în narațiunea filmică, așa cum este cazul *Cine-verité*-ului. *Cinema Verité* s-a născut din mișcarea franceză *New Wave* din anii 1950 și 1960. La acea vreme, sosise deja vremea schimbării documentarelor, dar echipamentul de film și sunet era prea greu și prea scump pentru a fi scos din studio, iar producătorii ar fi avut posibilități limitate de a-și lansa premierele. Începând cu 1960, a fost activată noua tehnologie a camerelor de luat vederi, ceea ce a permis realizatorilor să gestioneze evenimentele din viața reală într-un mod mai intim și mai puțin

deranjant decât înainte. Ceea ce a apărut a fost metoda de filmare denumită Real Cinema.

Ulterior, aceste două stiluri au fost clasificate drept documentar observațional, respectiv participativ. Am identificat mai multe similitudini între *Cinema Verité* și documentarul *New Media*, teoreticienii susținând că genul *Cinema-Verité* a apărut tocmai din necesitatea de a atrage atenția asupra autenticității filmice, cu dialoguri neconcepute în prealabil și cu secvențe neregizate, oferind posibilitatea realizatorilor de a nu mai înregistra interviurile sau *footage*-ul separat, în perspectiva a le combina ulterior la montaj. Începând cu acest moment, toate componente filmice încep să fie captate de peliculă concomitent, cu o cameră manipulată participativ, ca și cum spectatorul s-ar afla în mijlocul acțiunii.

Digitalizarea oferă aceleași posibilități nelimitate de exprimare, fără nicio intervenție din partea realizatorului, care ar putea afecta credibilitatea documentarului. Noile Media dețin, în plus, și capacitatea de a obține reacții rapide și concrete din partea utilizatorilor, ceea ce poate conduce la o apărare mai eficientă a valorilor democrației.

Era digitală modelează puternic ipostazele contemporane de înțelegere a globalizării, mass media și culturii, creând actualul discurs de bun simț pentru acele instituții ale statului care ignoră semnificația culturală a producerii cunoștințelor în comunitățile minoritare, sporind, deja, un sentiment de marginalizare. Cei care sunt lipsiți de putere se luptă, astfel, să devină proprii producători video ai propriei lor existențe, creând, astfel, un proiect care a fost activat prin munca documentariștilor din ultimele două decade. Activiștii media indigeni produc, acum, filme documentare despre propriile repere culturale și istorice prin care și-au recuperat aspectele societății care fuseseră materializate, comercializate sau confiscate. (Ginsburg, 2006, p. 128).

Însă în raport direct cu acest segment nou de public al documentarului propagat online, cu precădere în rețelele de socializare, observăm și o degradare evidentă a genului non-ficțional, care este supus unor presiuni teribile privind nivelul informațional. Subiectele abordate continuă să provină majoritar din divertisment, viața secretă a celebrităților sau sport, tinzând către o invadare a intimității subiecților. Nu sunt ocolite nici omniprezentele teorii ale conspirației, misterele neelucidate sau misticismul. Simbioza dintre arta cinematografică și comunicarea de masă, pe care o consider una dintre definițiile preferate ale documentarului, este axată pe metodele moderne de realizare a conexiunilor emotive și intelectuale dintre autor și publicul utilizator.

Viitori jurnaliști sau viitori cineaști?

Pentru o abordare obiectivă a tranziției documentarului către era digitală a documentarului, avem în vedere noile tendințe ale **video-jurnalismului**, întâlnit tot mai des pe platformele de streaming și rețelele de socializare. Accesibilitatea echipamentelor de filmare și prețul derizoriu al softurilor pentru montaj non-linear, despre care am vorbit mai sus, permite abordări inovative ale acestui gen. Este îmbucurătoare creșterea numărului de *freelanceri*, deși nu toate postările care conțin relatări de tip *selfie* respectă întru totul rigorile documentarului și trec, destul de ușor, în simple relatări cu informații lacunare. Documentarul este identificat, în prezent, drept un hibrid între ficțiune și non-ficțiune, conținând structuri narative și eseistice care prezintă anumite neclarități în privința delimitării valențelor fiecărei categorii. Însă dincolo de această diluare a nivelului informațional prin publicarea pe rețelele de socializare și apariția video-jurnalismului de larg consum, aceste noi forme ale documentarului oferă, totuși, oportunități nemaîntâlnite pentru cineaștii aflați într-o permanentă căutare a formelor noi de exprimare. Rezultatul acestei complementarități se concretizează prin noțiunea de **Backpack Journalism**, prin care cel care întreprinde un act de comunicare publică, fie că avem de-a face cu o relatare sau cu un film documentar, trebuie să fie, în același timp, reporter, operator video, editor și producător. Și aceasta pentru că, făcând uz de toate principiile și tehnicile multimedia moderne, el este capabil să creeze o legătură informațională solidă cu auditoriul său (AFPC-USA, 2021).

Freelancerii acoperă un segment important al producției de filme documentare, deși acest sistem nu este caracteristic numai erei digitale. Încă de la începutul anilor 2000, marile case de producție, care lucrau într-un sistem hibrid din punct de vedere tehnic, agreeau contracte cu producători independenți, pe care fie îi și finanțau – după ce, în prealabil, contorizau veniturile predictibile prin vânzarea către terți – fie le plăteau doar drepturile de autor. Astăzi, lucrurile s-au schimbat oarecum, pentru că apariția platformelor de streaming oferă o piață în continuă dezvoltare pentru producția independentă de gen. Chiar și marile case de producție pun la dispoziția publicului asemenea platforme, contorizând o relație directă cu utilizatorii și eliminând treptat, din ecuație, marii operatori de cablu sau studiourile de televiziune interesate de preluarea unor pachete de documentare de largă audiență. Aceste platforme de streaming, care inserează în mod frecvent documentare, folosesc, totuși, un procent considerabil de docudrame, fiind evidentă preocuparea lor pentru atragerea unui număr cât mai mare de abonați și direcționarea interesului public către o tematică de genul *politically correct*. O componentă importantă o reprezintă și impactul noilor media asupra viitorilor jurnaliști, priviți și prin prisma de creatori de conținut *backpack documentary* sau trans-media. La nivel global, sunt identificate două metode educaționale: **inovarea continuă**, radical

opusă studiului tradițional de tip *In house training*, și **ajustările curriculare**, care trebuie să fie orientate preponderent către deprinderea de către studenți a unor aptitudini de ordin practic. Jurnalismul, în toate componentele sale, va rămâne relevant atât timp cât va atrage studenți talentați care trebuie, în același timp, să fie și competitivi pe piața muncii. Pentru atingerea acestui deziderat, facultățile de profil trebuie să își extindă opțiunile curriculare, pentru ca studenții să aibă cât mai multe opțiuni și, la absolvire, să poată obține un loc de muncă în efervescenta piață a industriei media (Dimitrova, 2021, p. 78).

Realitatea Virtuală versus Realitatea Augmentată

Un segment în continuă dezvoltare îl reprezintă modul în care se integrează tehnologia *Virtual Reality* în producția de film documentar, definind această nouă valență drept un gen de mașină de empatie, constituită din imersiune și prezență, care creează un nou tip de experiență denumită **media la persoana întâi**, valabilă și în cazul documentarului. Această eliminare a graniței senzoriale impuse de marginile ecranului creează o structură stabilă între spectator și atmosfera ambientală, o adevărată inoculare a subiectului în mijlocul acțiunii (Nash, 2021, p. 104). În privința documentarului *Virtual Reality* ca exponent al jurnalismului digital, constatăm că nu mai avem de-a face cu un consum pasiv din partea publicului, filmul ancorându-se mult mai adânc în contextul social, politic sau economic, în care utilizatorul este integrat la nivel senzitiv (Uskali et al., 2020, p. 100-101). În aceeași speță, o echipă de cercetători de la University of The West of England introduce sintagma de **New Medium**, care a început să se manifeste după 2002, o dată cu platforma lumii virtuale **Second Life** și s-a accentuat după dezvoltarea tehnologiei tridimensionale.

Lumile generate 3D pot fi accesate prin mici ecrane atașate de cap. Ideea a fost aceea de a-l introduce pe utilizator literalmente în lumile create pe computer, unde se poate mișca de jur-împrejur și poate vedea și auzi ce se petrece într-o realitate alternativă și poate avea senzația că se află într-o altă lume. Ochii sunt principalele organe de intrare în această lume, alături de atingere, mișcare sau sunet. (Lister et al., 2009, p. 106-107)

Chiar dacă se bazează pe o păcălire a creierului prin oferirea unei senzații tridimensionale create electronic, camerele de filmat 3D captează, totuși, imagini ale vieții reale, oferind doar acea senzație de inoculare a utilizatorului în proximitatea indusă prin acea cască purtată pe cap. Documentarul VR rămâne, totuși, raportat la locuri și fapte percepute de creier ca exponente ale lumii fizice. Lucrurile stau puțin diferit în privința Realității Augmentate, unde creatorii de conținut sunt preocupați mai degrabă de

suprapunerea unor informații digitale peste cele percepute nealterat de utilizatori. Deși sunt chemate să adauge straturi informative noi pentru utilizatori, elementele grafice și, mai ales, includerea unor reconstrucții digitale ale unor edificii, în paralel cu reconstituirea unor evenimente istorice sau prezentarea unor locuri imaginate, pentru care nu avem destule date relevante, nu fac decât să altereze în profunzime caracteristica principală a documentarului și anume raportarea sa permanentă la realitatea fizică. Personal, nu cred că motivația oferirii unei senzații de interactivitate, cu potențialul de a crea o narațiune vizuale inovativă și mai captivantă, este de ajuns pentru a suplini eliminarea acestei cerințe *sine qua non*.

Și, totuși, care este viitorul documentarului și care dintre aceste noi ipostaze ale sale va supraviețui? Dintre toate variantele expuse mai sus, cercetările conduc către perspectiva ca bătălia finală să se dea între documentarul tradițional – indiferent de forma adaptată erei digitale – și cel interactiv, perfect integrat exploatarea atât de intense a internetului. La prima vedere, acesta din urmă ar avea câștig de cauză, prin faptul că, prin abordarea din unghiuri multiple, ar trebui să aducă, de la sine, și informații relativ complete despre un anumit subiect. Lucrurile nu stau, însă, deloc așa. Deși, prin definiție, interactivitatea sa ar trebui să îi confere prima opțiune în preferințele unui public din ce în ce mai atras de comunicarea online, bidirecțională și multidirecțională, ea nu este de ajuns pentru a sprijini consistența mesajului filmic, care este una extrem de diluată. Lipsa unei cercetări profesionale a tematicii abordate, relatarea propriilor experiențe senzoriale de către acești autori colectivi nu aduc, de fiecare dată, credibilitatea documentarului tradițional, bazat pe o narațiune clară și puternic susținută științific. Documentarul interactiv nu este privit ca un substitut al celui tradițional, deși vizionarea este mult mai atractivă, ci ar trebui vizionat după ce publicul acumulează, mai întâi, elementele importante susținute științific, așa cum o face documentarul tradițional (Brown, 2013). După propagarea accelerată a World-Wide-Web-ului – acest progres tehnologic a acaparat, practic, industria media, modificând radical comunicarea la scară mondială și transformând, ireversibil, inclusiv cinematografia și celelalte mijloace de comunicare în masă. Documentarul capătă, astfel, o serie de valențe proprii exercițiului democratic.

Era digitală modelează puternic ipostazele contemporane de înțelegere a globalizării, mass media și culturii, creând actualul discurs de bun simț pentru acele instituții ale statului care ignoră semnificația culturală a producerii cunoștințelor în comunitățile minoritare, sporind, deja, un sentiment de marginalizare. Cei care sunt lipsiți de putere se luptă, astfel, să devină proprii producători video ai propriei lor existențe, creând, astfel, un proiect care a fost activat prin munca documentariștilor din ultimele două decade. Activiștii

media indigeni produc, acum, filme documentare despre propriile reperi culturale și istorice prin care și-au recuperat aspectele societății care fuseseră materializate, comercializate sau confiscate. (Ginsburg, 2006, p. 128)

Între conflictele de ordin etic survenite în concepția unui film documentar publicat pe internet, mai ales cel interactiv, sunt invocate preponderent lipsa de obiectivitate și neutralitate, intruziunea fără drept în viața intimă a personajelor evocate sau posibilitatea ca părerea personală a autorilor să fie eronată. În acest ultim caz, o corecție ulterioară a filmului nu va avea niciun efect în modificarea opiniei publice deja create prin filmul deja prezentat public. Neutralitatea absolută în cazul unui documentar este, din această perspectivă, aproape imposibil de realizat, cu atât cu cât un autor colectiv este eliberat de toate acele constrângeri profesionale de care un profesionist va ține cont întreaga sa carieră.

În privința reprezentării sub aspect social, cultural și politic a documentarelor inserate în platformele de streaming, apetența crescută a publicului pentru acest segment impune o contorizare strictă a subiectelor promovate, iar acest lucru se realizează exclusiv prin sporirea continuă a audienței, contorizată prin numărul plătiturilor de abonament. Au prioritate atât subiectele de rezonanță integrate unor campanii de presă, legate de subiecte incitante din *show-biz*, dosare ale unor biografii controversate, dispariții sau crime celebre. Nu trebuie neglijate nici producțiile care speculează un anumit vid de informații istorice și promovează anumite perspective nesuținute științific, având ca efect răstălmăcirea unor evenimente din trecut din perspectiva grupului de interes care le finanțează.

Nu o să închei fără a vorbi și despre perspectivele documentarului în cadrul televiziunii digitale. Transformarea tehnologică a acestuia a creat un fel de paradox pentru documentarul de larg consum. Pe de o parte, dezvoltarea treptată a televiziunii multi-canal, prin cablu, satelit și apoi digital, a dus la o proliferare masivă a spațiului potențial pentru programele științifice în comparație cu zilele în care existau două sau trei canale analogice. Pe de altă parte, „fragmentarea audiențelor de televiziune pe mai multe canale, cu posibilitatea publicului de a renunța complet la programele factuale pe măsură ce acestea au trecut, treptat, de la marile rețele la canalele de nișă, a avut consecințe semnificative asupra circumstanțelor producției de televiziune, cu o schimbare specială prin orientarea publicului spre divertisment”. (Campbell, 2016, p. 31) Delimitarea de rigiditatea grilelor de programe a operatorilor de cablu sau DTH constituie, în era digitală, o nouă perioadă propice dezvoltării documentarului, prin apariția rețelelor de streaming, PPV și a rețelelor de socializare. Funcția de comunicare a informațiilor capătă, astfel, valențe noi, prin captarea întregului instrumental cu care operează noile media. Privite,

inițial, ca încercări timide de promovare a valorilor culturale, un motiv important fiind și dezvoltarea laturii comerciale dezvoltate de televiziune, documentarele au fost considerate, până la debutul erei digitale, doar o serie de producții dedicate unui segment redus de spectatori, cu un nivel cultural peste medie și neatractiv pentru marea parte a populației. O dată cu dezvoltarea fără precedent a Noilor Media, lucrurile s-au schimbat radical, documentarul devenind atractiv cu precădere pentru publicul tânăr (Du, 2023). Ne aflăm în plin proces de reformă structurală și expozitivă a cinematografului, ca de altfel a comunicării de masă înseși. Dezvoltarea explozivă a tehnologiei și accesul facil la camere video sau *smartphones* cu rezoluții 4 sau 8K, precum și accesul neîngrădit pentru publicarea pe platforme gen You Tube, Vimeo, Twitch sau Hulu fac ca, practic, oricine să devină creator de conținut. Însă de la a face o relatare de tip selfie în fața unui edificiu istoric și a o posta pe platformă sau o rețea de socializare și până a considera că am realizat un film documentar, pe considerentul că avem câteva mii de vizualizări, este, totuși, o distanță pe care numai adevărații documentariști o pot contoriza.

Referințe

Cărți

- Brown, K. D. (2013). *Traditional and Interactive Documentaries: An Exploration of Audience Response to September 11 Documentaries in Different Formats*. MA Thesis, Baylor University, Disponibil online la: https://www.academia.edu/69672508/Traditional_and_Interactive_Documentaries_An_Exploration_of_Audience_Response_to_September_11_Documentaries_in_Different_Formats?auto=download.
- Cao, L. (2023). *When Documentaries Meet New Media: Interactive Documentary Projects as Real-Time Engagement and Co-Creation Practices in China and the West*. Berlin: J. B. Metzler.
- Campbell, V. (2016). *Science, Entertainment and Television Documentary*. London: Palgrave & Macmillan.
- Dimitrova, V., (Edited by). (2021). *Global Journalism: Understanding World Media Systems*. New York & London: Rowman & Littlefield.
- Lister, M., Dovey, J., Giddings, S., Grant, I & Kelly, K. (2009). *New Media. A critical introduction*. Second Edition, New York: Routledge.
- Nash, K. (2009). *Interactive Documentary. Theory and Debate*. New York: Routledge.
- Nichols, B. (2017). *Introduction to Documentary*, 3rd edition. Bloomington: Indiana University Press.
- Uskali, T., Gynnild, A., Jones, S., Sirkkunen, E. (2020). *Immersive Journalism as Storytelling. Ethics, Production and Design*. New York: Routledge.

Articole și studii

Du, J. (2023). From traditional to Digital: An analysis of New Media Documentary and Its Effects on Domestic Communication in China. *Communication in Humanities Research*, 9/1, 35-43, DOI:10.54254/2753-7064/9/20231096.

Ginsburg, F. (Fall 2006). Rethinking Documentary in the Digital Age. *Cinema Journal*, 46/1, 128-133.

Ocak, E. (2012). New forms of Documentary Filmmaking within New Media. *Avanca | Cinema* (International Conference), 1169-1175.

Clipuri video

Association Foreign Press Correspondents | AFPC-USA. (31 mai 2021). *Workshop for foreign journalists: Backpack journalism with award-winning journalist Bill Gentile*. [Fișier Video]. Disponibil la adresa: <https://www.youtube.com/watch?v=-yl6jLYWPZ0>.